

OBSERVAȚII PRIVIND INSCRIȚIA „CREȘTINATĂ” DE LA NAPOCA

D. PROTASE

Altarul funerar descoperit în luna martie 1927 la Cluj-Napoca, în strada Avram Iancu, nr. 30 (astăzi str. Petofi), pe locul necropolei orașului roman, este binecunoscut în literatură de specialitate, ca și importanța documentară ce i s-a acordat în legătură cu începuturile creștinismului în Dacia și cu continuitatea autohtonilor după retragerea aureliană. Interesul aparte și deplin justificat pe care l-a stîrnit acest *cippus* funerar rezidă — cum bine se știe — nu în anumite particularități stilistice-sculpturale, nici în conținutul inscripției gravate inițial pe piatră, ci în unele adăugiri, mult ulterioare, în textul acestei epigrafe latine și în transformarea tîrzie a monumentului într-o cutie de sarcofag¹.

Intervenția în textul primar și modificarea monumentului original au incontestabil — așa cum s-a arătat mureu în ultima jumătate de veac — o dublă însemnătate: mai întii, pentru paleocreștinismul din Dacia, iar apoi ca mărturie în favoarea continuității daco-romaniilor în perioada primelor migrații².

Cu privire la datele concrete ale altarului sepulcral, menționăm că acesta are dimensiunile de 1,50 × 0,90 × 0,64 m, este cioplit dintr-un bloc de piatră calcaroasă și poartă următoarea inscripție, frumos și corect gravată: *D(is) M(anibus), Cl(audius) Valentinus vix(it) annis XX, Valeria Valentina filio piissim(o),* iar în monogramul așezat dedesubt *s(it) t(ibi) t(erra) le(vis)*, formulă evident păgînă. Important de relevat este că, în litera O (cuvîntul *FILIO*) din ultimul rînd al epigrafei (singurul o din tot textul) s-a tăiat ulterior cu dalta o cruce avînd brațele inegale (*crux latina*), încadrată perfect și simetric în interiorul acestei litere (fig. 1—2). Că avem de a face cu o dăltuire făcută rudimentar, după gravarea elegantă a inscripției, nu există nici cea mai mică îndoială: ductul mai puțin adînc și neregulat al liniilor se distinge foarte bine nu numai cu lupa, dar și cu ochiul liber.

Acest altar funerar, databil în prima jumătate a sec. III și rămas nevătămat pe locul său inițial, a fost transformat în sarcofag pe la începutul sec. IV, cînd latura cu inscripția a devenit baza sarcofagului, iar în partea opusă s-a scobit o *arca*. Deoarece aceasta era prea scurtă pentru persoana adultă decedată (probabil femeie), cutia a fost lungită cu un acoperiș de *aedicula* (așezat cu partea concavă în sus), iar deasupra, servind de capac orizontal, s-au pus două lespezi de piatră cu bazoreliefuli, luate de la alte monumente funerare romane.

¹ Monumentul — împreună cu piesele anexe și cu modificările aduse, ca și obiectele de inventar mortuar — se păstrează în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (registru-inventar IN, nr. 1—4 și 5—6).

² N. Covaciu, ACMIT, 1929, p. 218—223; Oct. Floca, Sargelia, 3, 1941, p. 11—12; C. Daicoviciu, ACMIT, 1929, p. 311; idem, AISC, 2, 1936, p. 198—200 și 204—206, cu fig. 3, 8, 10; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*. București, 1945, p. 234—235; idem, în *Mélanges Marrouzeau*, Paris, 1948, p. 119—124.

În interiorul sarcofagului astfel improvizat —deși el a fost spart și jefuit — s-au găsit, ca piese de inventar mortuar, patru ace ornamentale : unul de os, altul de bronz cu gămălie de os, îmbrăcat într-o foiță subțire

Fig. 1. Monumentul funerar de la Napoca, „creștinat” și apoi transformat în sarcofag

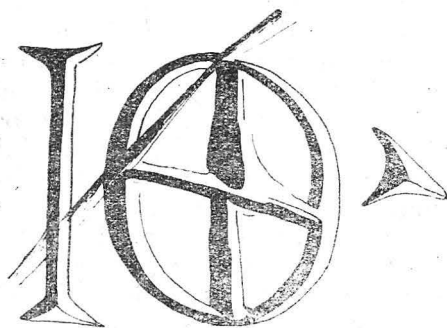
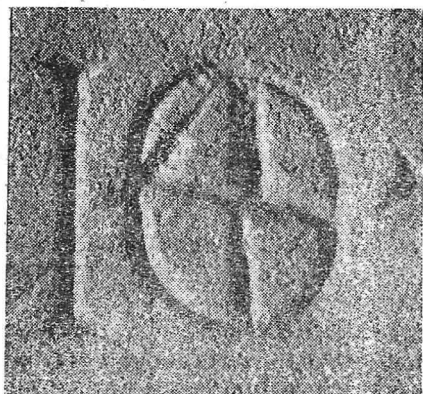

Fig. 2. Crucea dăltuită ulterior în litera *O* din cuvântul *FILIO*

de aur, al treilea de bronz cu cap poliedric și al patrulea de argint cu gămălie sferică³. Acul cu capul poliedric constituie un element de datare a mormântului în sec. IV. Atare încadrare cronologică pare a fi sprijinită și de faptul că într-un mormânt de copil (fetiță) cu sarcofag de piatră, situat alături și descoperit în 1914, s-au descoperit doi cercei de aur cu pandantiv, databili eventual tot în sec. IV⁴.

Monumentul în discuție a fost publicat mai întâi în 1929 și apoi în 1936 de C. Daicoviciu⁵, care, datînd „creștinarea” și prefacerea lui în

³ I. Hica-Cimpeanu, *ActaMN*, 14; 1977, p. 221—226.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Vezi trimiterile la autor în nota 2.

area de sarcofag în sec. IV, a ajuns la concluziile juste de ordin istoric privind propagarea creștinismului la nordul Dunării și persistența populației daco-romane în fosta Dacie Traiană. „Caracterul creștin al mormintului — spune autorul — îl asigură . . . două lucruri : întâi, crucea săpată ulterior în litera O din ultimul rând al inscripției păgîne, semn care va fi fost făcut la transformarea *cippus*-ului în cutie de sarcofag pentru un creștin și care nu ne mai poate surprinde în sec. IV . . . , iar în al doilea rând, cele două litere A și E din cere, pe care cu greu le-am putea explica drept A din *T(Err)A* sau E din *LE(vis)*, ci mai curând le consider ca niște semne ulterioare, semne tăiate stîngacei pentru simbolurile A și Ω, databile și acestea tot numai din sec. IV”⁶.

Această interpretare a monumentului sepulcral de la Napoca a intrat și a rămas în circuitul științific pînă astăzi, fiind acceptată și reafirmată de aproape toți cercetătorii români care s-au raportat la ea, chiar dacă în unele cazuri au existat oarecare rezerve sau abțineri privind semnificația literelor A și E din monogram⁷. Caracterul creștin al monumentului în a doua lui întrebuintare și folosirea sa ca dovadă pentru continuitatea populației romane provinciale după Aurelian au fost contestate numai de A. Alföldi⁸, cunoscut adept al teoriei roesleriene.

Observațiile și concluziile noastre referitoare la acest monument — după ce totul sau aproape totul părea definitiv lămurit și quasiunanim acceptat de specialiști — se întemeiază pe reexaminarea minuțioasă, încă în anul 1980, a elementelor prin care el și-a dobîndit notorietatea și ponderea documentară : simbolurile creștine și prefacerea sa tîrzie în cutie de sarcofag⁹.

În primul rând, cu privire la monogram, remarcăm că toate literele din formula *OPT(o) S(it) T(ibi) T(Err)A LE(vis)* sau *L(evi)S* — care trebuie citită pe verticală, nu pe orizontală — au fost dăltuite deodată cu monumentul și cu epitaful, pe care, în sec. III, *Valeria Valentina* l-a închinat fiului său *Cl(audius) Valentinus*, mort la vîrsta de 20 de ani. Literele A și E sau C (sigma) fac parte din cuvintele prescurtate *terra* și *levis*, ele nefiind adăugate în secolul IV — cum s-a susținut în trecut — odată cu prefacerea *cippus*-ului în coșciug, de cînd ele ar fi reprezentat simbolurile creștine A (*lpha*) și O (*mega*). Că lucrurile stau așa, dovada o constituie adîncimea, ductul și forma celor două litere cu pricina, care sînt la fel cu ale celorlalte din cere, vîzîndu-se bine că avem de-a face cu dalta și maniera de lucru ale aceluiași iscusiț lapidic. Mai mult, bara verticală comună de la P și T desparte cercul în două părți inegale, cea din dreapta fiind cu ceva mai mare, tocmai fiindcă în interiorul ei urmau să fie plasate, *de la început*, nu două, ci patru litere. Tot în acest scop, T

⁶ C. Daicoviciu AISC, 2, 1936, p. 206.

⁷ Vezi, de pildă, K. Horedt, MBBM, 11, 1946, p. 13 ; idem, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 218 (pl. 3. nr. 3) unde autorul — folosindu-se de interpretarea dintr-o comunicare a noastră (cf. nota 9), ca și de informațiile personale furnizate de noi anterior — este de acord că „Alpha und Omega sind zweifelhaft” : I. I. Russu, ST, 10, 1958, p. 322—323 ; M. Macrea, în *Istoria României*, 1, București, 1960, p. 630 ; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 477 ; D. Prolase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 146 ; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 392—393. Remarcăm că I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977, nu pomeneste inscripția în cauză !

⁸ *Dákok és romaiai Erdélyben*, Századok, 84, 1940, p. 180.

⁹ Constatările și concluziile din prezentul articol le-am expus și în comunicarea pe care am ținut-o în 29 mai 1981 la Sesiunea științifică a Muzeului de istorie al Transilvaniei (*Program*, p. 10 : *Observații în legătură cu inscripția „creștinată” în secolul IV e.n. de la Cluj-Napoca*).

din *T(erra)* și *L* din *L(evis)* au fost așezate mai aproape de bara verticală decât suratele lor (*S* și *T*) din partea stângă a cercului. Deci, monogramul, ca și inscripția inițială, nu conține nimic creștin (fig. 3). De la început pînă la sfîrșit, totul este text și formulă păgînă.

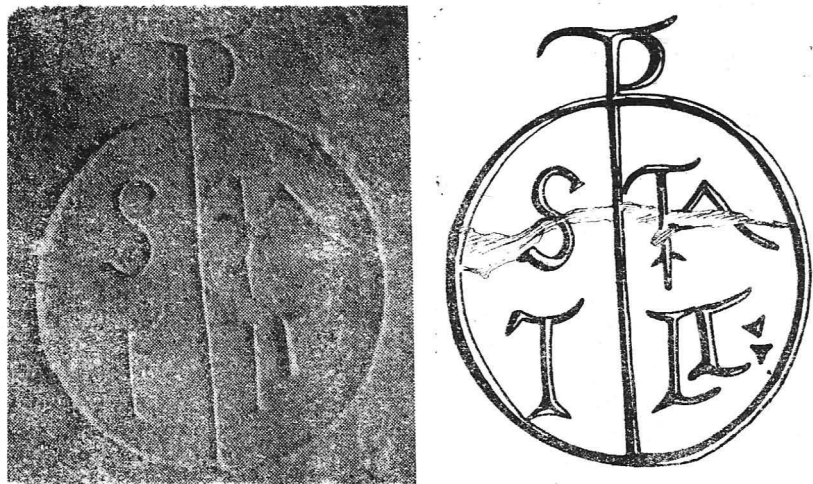

Fig. 3. Monogramul păgîn din cîmpul inscripției.

În al doilea rînd, referitor la crucea din litera *O*, se poate susține în continuare cu deplin teamei că ea a fost făcută ulterior și formează de fapt elementul creștin care nu comportă dubii. Se nase, însă, unele întrebări firești. Era și este oare logic ca semnul crucii să se fi aplicat pe o piatră cu inscripție funerară păgînă, cînd aceasta, în secolul IV, a fost transformată în sarcofag, care atunci s-a îngropat definitiv, fără ca monumentul astfel „creștinat” să mai poată fi văzut de adepții noii credințe? Nu cumva cu adevărat logic este să admitem că crucea s-a săpat pe monument cînd el era încă „în picioare”? Credem că răspuns afirmativ se poate da numai la a doua întrebare. În acest caz, altarul funerar se afla, „la vedere”, pe mormîntul lui Cl. Valentinus, mai degrabă în cursul secolului III, pînă la Aurelian, el putînd fi „în picioare” tot așa de bine, și după aceea, în perioada postromană, pînă pe la mijlocul veacului următor, cînd a suferit modificarea în cauză. Ca urmare, crucea se putea adăuga nu neapărat în secolul IV, ci și mai curînd, în secolul III (înainte de retragerea aureliană), de către un cripto creștin¹⁰.

Aparent, asemenea afirmație ar fi în contradicție cu rezultatul unor cercetări mai vechi¹¹, reafirmat și în lucrări mai noi¹², potrivit cărora crucea simplă nu apare pe monumente, ca simbolul creștin prin excelență, decît pe timpul lui Constantin cel Mare, după edictul de la Milan (a. 313). Chiar dacă acest lucru se admite ca adevărat pentru *generalizarea și oficializarea* simbolului, nu se poate nega posibilitatea existenței unor excepții locale, de la așa-zisa regulă. Nu trebuie pierdut din vedere că aici ne întîmpină nu o cruce monumentală, frumos sculptată, sau un monu-

¹⁰ Dealtfel, chiar C. Daicovicu a manifestat o anumită rezervă, cu referire la perioada sau data adăugării crucii, cînd spunea: „... semn care va fi fost făcut la transformarea *cippusului* în cutie de sarcofag” (AISC, 2, 1936, p. 206).

¹¹ Max Sulzberger, *Byzantion*, 2, 1925, p. 337—348. Notăm însă că autorul nu exclude total unele apariții locale ale crucii, ca excepție de la constatarea sa generală.

¹² Heinz Hofmann, *RE, Suppl.* XV, 1978, col. 550—551 (s.v. *Satorquadrat*).

ment cruciform, ci o cruce executată rudimentar, probabil pe furis, în condiții de persecuție religioasă.

Fără îndoială că datarea *precisă, peremptorie*, a dăltuirii ulterioare a crucii în litera *O* se lovește de reale dificultăți. Logică — să nu spunem sigură — apare însă datarea ei *înainte de, nu odată cu*, transformarea monumentului în sarcofag, succesiunea operațiilor fiind următoarea :

1. Ridicarea altarului funerar cu inscripția păgînă în prima jumătate a secolului III.

2. Înserierea crucii în litera *O*, fie în perioada romană, fie după aceea (pînă pe la mijlocul sec. IV), în orice caz numai cînd monumentul se afla la momintul lui Cl. Valentinus.

3. Transformarea într-o *area* de sarcofag a monumentului — „creștinat” deja — în sec. IV, datare indicată de acele ornamentale, aparținătoare noului defunct.

După cele arătate pînă aici, se ivește legitima întrebare : ce mai rămîne din acest *cippus* funerar, ca argument valabil, pentru creștinismul daco-roman și pentru persistența populației romane provinciale pe vatra urbană de la Napoca? Evident că pentru paleocreștinism semnul crucii din interiorul literei *O* este indiscutabil, iar în favoarea continuității etnice în aria fostului oraș pledează categoric prefacerea (eventual și creștinarea) monumentului în sarcofag pentru alt defunct (probabil femeie), la care cu certitudine crucea nu se referă, deoarece ea a ajuns pe latura ce a devenit baza sarcofagului astfel improvizat.

În sfera problematicii privind creștinismul și amploarea lui în Dacia *sub* sau *după* romani, inscripția napocensă, pe temeiul prezentelor constatări și concluzii, re deschide unele perspective de interpretare a materialului documentar aferent și a fenomenului istoric pe care-l reflectă. Faptul că este mai logic ca crucea să fi fost aplicată de un criptocreștin în secolul III (pînă la Aurelian), decît în veacul următor, oferă nou teren și sprijin în plus pentru teza despre existența în Dacia traiană a unor comunități de creștini, care trăiau în condițiile de interdicție a noii religii. Prin această prismă pot fi interpretate, cu prudența necesară, și alte monumente romane „creștinate” ulterior, cum este bunăoară cel de la *Ampelum* (cu crucea pe delfin)¹³ sau unele vase ceramice romane (de la Gherla¹⁴, de pildă, și din alte părți), vase pe care apare peștele, cunoscut simbol creștin. Desigur că atare interpretare poate corespunde adevărului, numai dacă nu există și indicii demne de luat în seamă pentru datarea acestor materiale în perioada postromană.

OBSERVATIONS SUR L'INSCRIPTION „CHRISTIANISÉE” DE NAPOCA

RÉSUMÉ

En examinant de nouveau le monument dans le Musée de Cluj-Napoca, l'auteur arrive à trois constatations importantes :

1. La croix a été gravée dans la lettre *O* (le mot *FILIO*), par un criptochrétien, plutôt au IIIe siècle (avant Aurélien) — lorsque le monu-

¹³ Vezi C. Daicoviciu, A ISC, 2, 1936, p. 208 cu trimiterile la bibliografia mai veche.

¹⁴ De existența acestora m-a informat Alina Sorocanu de la Muzeul de istorie al Transilvaniei. Materialul provine din săpăturile efectuate, în anul 1982, la castrul roman.

ment était „en pièces” sur la tombe de Cl. Valentinus — qu’au IVe siècle, simultanément avec la transformation du *cippus* en *arca* de sarcophage (la vieille opinion), parce que la face écrite, enterrée, on ne voyait plus.

2. Le monogramme *paten*, lui aussi, a été taillé au ciseau dans le même temps avec l’inscription pour Cl. Valentinus et ne contient aucun élément chrétien. Les lettres *A* et *E* ou *C* (sigma), interprétées jadis comme *A*(lpha) et *O*mega ajoutées au IVe siècle, en réalité font partie de mots abrégés *T(erra)A* et *LE(vi)s* ou *L(evi)C*, dépourvus de signification religieuse.

3. Seule la transformation du *cippus* funéraire date sûrement du IVe siècle, fait indiqué par les aiguilles ornementales, trouvées dans le sarcophage ainsi improvisé pour un autre défunt, non-chrétien.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le *cippus* funéraire de Napoca, „christianisé” et puis transformé en sarcophage.

Fig. 2. La croix gravée dans la lettre *O* de mot *FILIO*.

Fig. 3. Le monogramme *paten* de champ de l’inscription.